

VASI NÉPMŰVÉSZETI TÁR, XXXII.

ILON GÁBOR

A VAJKÉSZÍTÉS MINTAFÁI
KÉT VASI ÉS EGY SOPRON
MEGYEI FALUBÓL

Brigovits Lajos (1938–2015) és Wellner Lőrinc (1928–2014) emlékére

A horvátok lakta Ólmod községben, a mára sajnálatos módon már nem létező horvátzsidányi általános iskolában hajdan tanító Brigovits Lajos rajztanár által gyűjtött tárgyakat néztem meg és fotóztam végig 2018. január 6-án, a „Gyökerek” Horvát Nemzetiségi Múzeum épületének egyik helyiségében. Ugyanezt 2018. január 20-án tettem meg Horvátzsidányban, ahol a szintén a Brigovits tanár úr által összegyűjtött tárgyakat a mai Öregek Napközi Otthona két szobájában tárolják. A család – egy kiállítási felirat szerint – 2004. június 19-én ajándékozta ezt a településnek. A két gyűjtemény megtekintését, a tárgyak fotografálását számomra a települések polgármesterei¹ tették lehetővé.

Egyik gyűjteményről sincs se nyilvántartás, se hivatalos ajándékozási szerződés a megboldogult gyűjtő és az önkormányzatok között. Azaz a több száz tárggyal rendelkező gyűjtemények hivatalosan nem léteznek, jogilag senki tulajdonát nem képezik, a hazai kulturális örökségnek nem alkotják részét.

A hajdan Sopron vármegyéhez tartozó Csepreg mezőváros díszpolgára, Wellner Lőrinc tanár úr által alapított, és haláláig irányított, gondozott „Falumúzeumban” 2018. március 15-én voltam. Végignéztem, és közben munkafotókat készítettem. Itt a múzeum-alapító özvegye és egyik fia kalauzoltak. A városi gyűjtemény jelenleg – működési engedély hiányában – sajnos nem rendelkezik hivatalos múzeumi státussal.

1 Krizmanich István (Horvátzsidány) és Hergovich Vince (Ólmod)

Jelen írással, néhány különleges tárgy közlésével e gyűjtemények megővésére, hivatalos védelmére szeretném felhívni a figyelmet. Az általam kiszemelt és kiemelt tárgyak fából készített, díszes vajformák. Ezekből – tudomásom szerint – egyetlen példány sem található a legnagyobb Vas megyei néprajzi gyűjteménnyel rendelkező Savaria Múzeumban.² Ezért is gondoltam, hogy közkinccsé kell tennem ezeket a míves öntőformákat. Amikor a fenti gyűjtemények tárgyait – most már közlési szándékkal – újrafotóztam, akkor derült ki, hogy Hergovich Vince ólmodi polgármester³ családi örökségében is van két vajforma. Így ezeket is ebben a tanulmányban ismertetem.

A HORVÁTZSIDÁNYI VAJFORMÁK LEÍRÁSA

1. Egy darab vadkörtefából⁴ faragott. Néhány szújárattal. Külső hosszanti oldalain egy-egy vájat (nút), ami valószínűleg a fogást segítette. Belül az oldalai bordázottak. Díszítése: egy 8 szirmú virág 3 hosszúkás levéllel és egy terméssel. Külmérete: 120 x 68 x 40 mm. A keletkező ívelt sarkú vajforma méretei⁵: 85 x 55 x 25 mm, súlya kb. 10 dkg, azaz 1/5-öd font. (1. kép 1, 3) Ez azonos a *Vas megye népművészete* c. kötetben, Horváth Sándor tanulmányában a 191. ábrán fotózva szereplő tárggyal.

2. Egy darab vadkörtefából faragott. Néhány szújárattal. Külső hosszanti oldalain egy-egy mély vájat, ami valószínűleg a fogást segítette. Belül az oldalai bordázottak. Díszítése: a szent korona és a motívum-mező négy sarkában 6–6 lencseszerű bevágás. Mindezeket egy sor lencseszerű bevágás keretezi. Külmérete: 152 x 98 x 50 mm. A keletkező ívelt vajforma méretei: 128 x 76 x 32 mm, súlya kb. 25 dkg, azaz közel fél font. (1. kép. 2–3.)

3. Öt faragott diófalapból csapolással összeállított, a fenéklapján 8, egy-egy oldallapján 2–2 db szeggel megerősített. Belül az oldalai bordázottak. Néhány szújárattal. Díszítése: egy 6 szirmú virág 4 levéllel. A motívum-mező sarkain 1–1 gömbszelet alakú bemélyítés látható. Külmérete: 165 (oldallap: 182) / 153 x 105 x 45 mm. A keletkező négy-szögletes vajforma méretei: 140 x 80 x 34 mm, súlya kb. 30 dkg, azaz fél font (2. kép. 1–2.). A ráragasztott, gépelt felirat szerint Keresztesné Brezovich Irma anyósának, Kolarich Katalinnak (1909–1986)⁶ a tulajdona volt.

2 Viga Gyula tanulmányának 3. számú térképén Szombathely szerepel a 40. szám mellett. Ez lenne az egyetlen Vas megyei tárgy lelőhelye. Szövegében (90. oldal) azonban egy Vasegerszegről begyűjtött és a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban őrzött példányt említ. Hogy egyébként igazam lehet, ezt a „*Vas megye népművészete*” című kötet (Szombathely, 1996.) is igazolni látszik. Abban ugyanis csupán két vajformázó szerepel a 110. oldal 191–192. ábráján, mégpedig Brigovits Lajos horvátzsidányi (akkor még) gyűjteményéből. Másként: közgyűjteményből nem tudott példát idézni az alaposágáról ismert, a Savaria Múzeum néprajzi gyűjteményét kiválóan ismerő Horváth Sándor néprajzkutató.

3 Lakik: Fő u. 41.

4 A fajok meghatározásánál Trifusz Péter iparművész volt segítségemre. A ?-ekkel jelzett esetekben a mintákat ő nem látta.

5 A keletkező vajforma – az összes itt közölt esetben – erősen lapított csonka gúla volt. Ezek a méretek a csonka gúla alaplapjának oldalait és a vajtömb magasságát rögzítik.

6 Kolarich Pál ólmodi és Hergovich Katalin horvátzsidányi lakosok gyermeke volt. 1931-ben ment férjhez Keresztes Pálhoz. A horvátzsidányi Születési és Halotti anyakönyv adataiért Dumovits István plébános úrnak tartozom hálával.

4. Öt faragott diófalapból csapolással összeállított, a fenéklapján 12 db szeggel megerősített. Néhány szújárral. Díszítése: három virág. Középpütt egy nagyobb, tőle balra egy kisebb méretű, ezek 9–9 szirmúak, valamint jobbra egy bimbós. A minta sarkain 1–1 lencse alak látható. Külmérete: 150 (oldallap: 180) / (fenéklap: 168). A keletkező négyszögletes vajforma méretei: 128 x 74 x 36 mm, súlya kb. 25 dkg, azaz közel fél font. (2. kép. 3.)

AZ ÓLMODI VAJMINTÁK LEÍRÁSA

1. Egy darab vadkörtefából (?) faragott. Díszítése: három virág és két hosszúkás levél. A kompozíciót készítője keretbe foglalta. Mivel hosszában – számlírányban – megrepedt, a két rövidebb peremen és alul is megvasalták (apró szegekkel, vaslemezzel). Külmérete: 164 x 105 x 53 mm. A keletkező négyszögletes vajforma méretei: 140 x 80 x 30 mm, súlya kb. 25 dkg, azaz közel fél font. (3. kép. 1–2.)

2. Egy darab vadkörtefából (?) faragott. Díszítése: két mezőre osztott. Az egyikben 6 ágú csillag, a másikban virág, csukott szirmokkal. Külmérete: 128 x 80 x 40 mm. A keletkező négyszögletes vajforma méretei: 108 x 60 x 25 mm, súlya kb. 10 dkg, azaz 1/5-öd font. (3. kép. 3.)

3. Öt faragott diófalapból (?) csapolással összeállított. Alulról 8 db apró szeggel erősítették meg. Díszítése: egy 10 szirmú, leveles virág, termésekkel. Külmérete: 151 x 105 x 42 mm. A keletkező négyszögletes vajforma méretei: 132 x 84 x 30 mm, súlya kb. 25 dkg, azaz közel fél font. (4. kép. 1–2.) Ez azonos a *Vas megye népművészete* c. kötetben, Horváth Sándor tanulmányában a 192. ábrán rajzban közölt tárgygal.

A HERGOVICH VINCE TULAJDONÁBAN LÉVŐ VAJMINTÁK LEÍRÁSA

4. Egy darab vadkörtefából (?) faragott. Egyik hosszanti oldallapjának mindkét, a másiknak csak egyik vége erősen, ívelten kopott. Az egyik rövid oldala berepedt, majdnem kitérik. Két oldalsó, fogást elősegítő vájata (nútja) az erős kopás miatt alig látható, tapintható ki. Az egész tárgy fekete. Talán korábban olajos csavarokat vagy olajban csavarokat tároltak benne? Az illata is ezt erősíti meg. Díszítése: két mezőre osztott. Az egyikben virág, csukott szirmokkal, amelyet három oldalról félhold alakú beütések⁷ kereteznek. A csukott virág két oldalán egy-egy 4 ágú csillag. A másik mezőben – nagyon kopott – talán szintén egy virág volt, de csak a szárán, alul lévő két nagy levél vehető ki jól. Külmérete: 190 x 110 x 45 mm. A keletkező négyszögletes vajforma méretei: 162 x 98 x 35 mm, súlya kb. 30 dkg, azaz fél font (5. kép. 1–2.)

5. Egy darab vadkörtefából (?) faragott. Vésett felirata, ami a kiöntött minta tetején volt olvasható, az alábbi: Alfa Butter. Külmérete: 256 x 148 x 72 mm. A keletkező négyszögletes vajforma méretei: 202 x 112 x 52 mm, súlya kb. 60 dkg, azaz egy font. A tárgy újszerű állapotban van. (5. kép. 3.)

A tulajdonos elmondása szerint a mintákat minden bizonnyal anyai nagyapja, Keresztes Ernő és/vagy a nagybátyja, Kelemen János készítették. Egyébként mindketten ácsok, azaz a fához értő, faragni tudó emberek voltak. Édesanyja még az 1960-es években is ezekben a mintákban tette a vaját a hűtőbe.

7 Ez véső lenyomata.

VASI NÉPMŰVÉSZETI TÁR

ILON GÁBOR: A VAJKÉSZÍTÉS MINTAFÁI KÉT VASI ÉS EGY SOPRON MEGYEI FALUBÓL

1. kép 1.

1. kép 2.

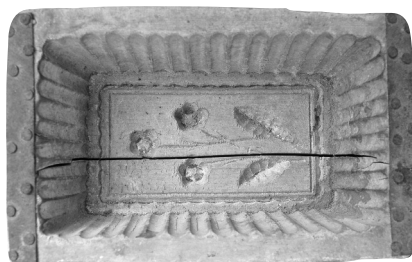
1. kép 3.

2. kép 1.

2. kép 3.

3. kép 1.

3. kép 2.

3. kép 3.

VASI SZEMLE

2018. LXXII. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

4. kép 1.

4. kép 2.

5. kép 1.

5. kép 2.

5. kép 3.

5. kép 4.

A GYALÓKAI VAJMINTA LEÍRÁSA

Egy darab fából faragott. Egy hosszanti (szál-) irányú repedéssel. Díszítése: szimmetrikus, három szálú cserepes virág. A nagy virágok svasztikaszerűek. Egy-egy kisebb, 10 szirmú virág van a szélső virágszálak külső oldalán. Méretei előttem ismeretlenek, mivel a kiállítási tárlóból – kulcs hiányában – nem lehetett kiemelni. (5. kép. 4.) A kiállítási tárlóban lévő felirat és a 2003. évi gyarapodási napló bejegyzése szerint Wellner Jánosné gyalóközi asszony háztartásából (1867), azaz a csepregi múzeumalapító családjából való, ott használták.

*

A tejkinyerés – a hús biztosításának stratégiájával összefüggésben – az emberiség közel-keleti és délkelet-európai, benne a Kárpát-medence történetében kb. Kr. e. 9000 – 6000 között, az úgynevezett „neolitikus forradalommal” vette kezdetét. Az ember ugyanis felismerte, hogy a juh és a kecske, valamint a marha is fejhető, s tejük sokoldalúan felhasználható.⁸ A nyersen iható tejtől a tejfölön, túron és vajon át a később házasított ló kumiszáig. Természetesen a magyar paraszti társadalomban is megmaradtak és tovább éltek ezek az őskori felismerések. Ezek közül talán az egyik legelhanyagoltabb terület a vajkészítés és -felhasználás kérdésköre. Ezzel a legalaposabban a magyar néprajztudományban Viga Gyula 1987-ben megjelent tanulmányában foglalkozott.

Tőle is megtudhatjuk, hogy kontinensünkön a vajat inkább folyékony formában fogyasztották. A középkor embere és a magyar falu is többnyire az ételek ízesítésére hasznosította. Újabb keletű és a polgári kultúrához (városlakókhöz) kapcsolódik a tömbökbe öntött, szilárd, friss vaj fogyasztása. Ez a szokás hazánkban a XIX. század utolsó harmadában terjedhetett el. Ekkor már a vaj kultikus szerepe megszűnőben volt, inkább a piaci-esztétikai szempontok kerültek előtérbe. Viga véleménye szerint a képlékeny vajtömböket már régóta díszíthették, és ezt azért tették, mert korábban az ünnepi asztal díszei, egyúttal a kultusz kellékei voltak. A német és az orosz nyelvterületen a díszített vaj a húsvét és a lakodalom mellőzhetetlen elemei voltak. Ez a szokás nálunk nem adatolható.

Magyarországon a piacra szánt vajat mintázták meg. Ezek tájegységenként eltérő formában jelentek meg. Az egyes formák és darabok általában súlyegységet is jelentettek. Kolozsvárott lapos, úgynevezett tábla vajat árultak, Szegeden kanállal kiszaggatott, tojás nagyságút szőlőlevélen, s volt ahol villával, másutt kanállal díszítették a gömbszelet alakú, vagy lapított vajdarabokat. Északkelet-Magyarországon húsvétkor vajat is szenteltek, amit pl. fülfájás esetén csepegtettek a fülbe. Nógrád megyei szlovák falvakból tormalevélbe tekert, orgonalevél és szilvماغ alakú vajat vittek a váci piacra. A Komárom megyei németség a szilvماغ alakú lepénnyé formált vajba, krumpliból faragott mintákat (csillag, András-kereszt) nyomott. Másként: bepecsételéssel díszítették az eladni kívánt terméket. Az egynegyed és félfontos⁹ darabokat tormalevélbe téve vitték a piacra. Ezt a fajta „nyomódúcot” Alsószászországban is ismerték, tehát lehetséges, hogy a magyarországi németség ezt magával hozta. Ugyanakkor a rokon, ugyancsak krumplinyomó-formát használó falfestési eljárást megfigyelték a Nyírségben és Zemplén megyében is. Megjegyzem: ilyen

8 Ezt elméletében a másodlagos hasznok/hasznosítás forradalmának részeként tárgyalta Andrew Sherratt (1946–2006) angol régész.

9 Egy angol font 453,59237 gramm. A magyar font / libra / Pfund 50–60 dekagramm.

agyagból megformált nyomóformákról (*pintadera*), amiket akár fal-, netán testfestésre vagy más díszítési céllal is alkalmazhattak, már a szkíta kori Vas megyéből (Sárvár, Sé, Velem) is tudunk. Pecsételt díszítésű szelestei agyagedények szintén ismertek a göri kelta településről, de a népvándorlás kori, pósfai germán temetőből ugyancsak. A nyomó- és matricaformák használata tehát évezredek óta, széles területen és a legváltozatosabb tematikával (pl. kenyér, kalács- és süteményformák, mézeskalácsbábok, ostya- és viaszformák, offerek, bronz tárgyak öntőformái, fazekasok mesterjegyei és díszítései, téglalábelyegek) elterjedt divat volt.

A magyarországi vajdíszítés egyetlen, speciális eszköze fából készített, és gyakran faragással díszített. Elnevezései: *vajnyomó*, *vajforma*, *vajnyomó forma*, *vajformázó*, *vajszépitő*, *vajmintázó*, *vajminta*, *vajformáló*. De sok helyütt csak vajkészítő *tepsiként* vagy *vályúként* emlegetik. A Magyarországon fellelhető példányok anyagát bükknek, tölgynek, gyertyánnak, nyárnak, gyümölcsfának, körtefának és fűzfának vélték a múzeumi tárgyak leltározói. Famesterek, asztalosok, bognárok, esztergályosok, kádárok és kerékgyártók vagy egyszerűen csak a falu ügyes faragó emberei készítették, ahol erre egyáltalán van adat. A XX. század első harmadában Fleischmann Salamon fővárosi kereskedőtől is beszerezhatték a fából készített formát. Ilyeneket őriznek a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. Egy-egy portáról valószínűleg egy fajta mintába öntött vajat vittek a piacra. Divatjuk az 1940-es években szűnt meg, bár van adat arra, hogy 1950-ben a békéscsabai piacon még láttak formából kiöntött vajat.

A vajformák többsége – ahogy fenti példainkból is láhattuk – egy fából faragott, téglalap alakú, a belsejükben virág motívummal díszített, az oldaluk bordázott. Az öt darabból álló, szétnyitható példányok Viga Gyula kutatásai szerint szlovák illetve lengyel eredetűek. Legkorábbi darabjaik az alpesi tejgazdálkodásban található meg. A csapolással – a mi eseteinkben öt darabból – összeállított példányok valószínűleg fiatalabbak az egy fából faragotaknál.

Az egyik horvátzsidányi, csapolással összeállított vajminta (6 db hosszú szíromleves virágú) Kolarich Katalin tulajdona volt. (2. kép. 1.) Miután egy másik példányon a motívum négy sarkán ugyanolyan lencse-dísz van, mint ezen, úgy vélem, hogy ez is Kolarich Kataliné lehetett, vagy ugyanaz a faragó ember készítette. Ha örökölte ezeket, akkor azok a XIX. század második felében-végén készülhettek. Ha valaki más, később faraghatta ezeket, akkor a XX. század első felének emlékei. A másik két horvátzsidányi formán eltérő díszítések vannak, ezekről feltételezhető, hogy más és más családoktól származnak. Az egyik horvátzsidányi vajminta (2. kép. 3.) virágmotívuma szinte azonos egy ólmódi példánnyal (4. kép. 1.), de bizonyos stíluselemek (félhold a virágszirom vége, lencsedísz a motívum sarkában) és eszköz (félholdas kimetszést eredményező véső) használata is azonos kézre enged következtetni. A kis mintaszám miatt nem alkalmas következtetés levonására, hogy két mezőre osztott díszítésű vajöntőforma darabot csak Ólmodon találtam. (3. kép. 3., 5. kép. 1.)

A vajminták díszítésének, szimbólumaiknak az elemzése eleve külön tanulmány tárgya lehetne. Ezt a feldolgozást azonban szívesen engedem át más, nálam a szemiotikában jártasabb kutatónak.¹⁰

A horvátzsidányiak és az ólmódiak hagyományos piacozó helye – már a középkortól – a kőszegi, a gyalókaiaiaké a csepregi volt.

10 Egy angol font 453,59237 gramm. A magyar font / libra / Pfund 50–60 dekagramm.

IRODALOM

- BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991.
- BÖKÖNYI Sándor: „...vadakat terelő juhász...” Budapest, 1978.
- HELLMUTH, Anja: Butter, Wein oder Honig? Betrachtungen zu einer besonderen Gefässbodenform aus der Gradina von Monkodonja bei Rovinj in Istrien. – *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 30. (2014) 65–79.
- HORVÁTH László: Óskori hordó alakú edény Szigligetről. – *Archaeologiai Értesítő* 101. (1974) 55–63.
- HORVÁTH Sándor: Tárgyak között. – In: Gráfik I. (Szerk.): *Vas megye népművészete*. Szombathely, 1996. 99–127.
- ILON Gábor: Celtic period fortifications and an experiment to reconstruct the rampart – Gőr (Vas county) – In: Költő L. – Bartosiewicz L. (Eds.): *Archaeometrical Research in Hungary II*. Budapest – Kaposvár – Veszprém, 1998. 227–243.
- ILON Gábor: A Scythian pintadera from Sé. – *CommArchHung* 1999, 47–48.
- ILON Gábor: A szkíták testfestésének emlékei. – *Határtalan régészet. Archeológiai magazin* III:3. (2018) 59–60.
- SHERRATT, Andrew: Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. – In: Hodder, I. – Isaac, G. – Hammond, N. (Eds.): *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*. Cambridge, 1981. 261–306.
- VIGA Gyula: A vajdíszítés és eszközei Magyarországon. – *Ethnographia* XCVIII. (1987) 83 – 101.